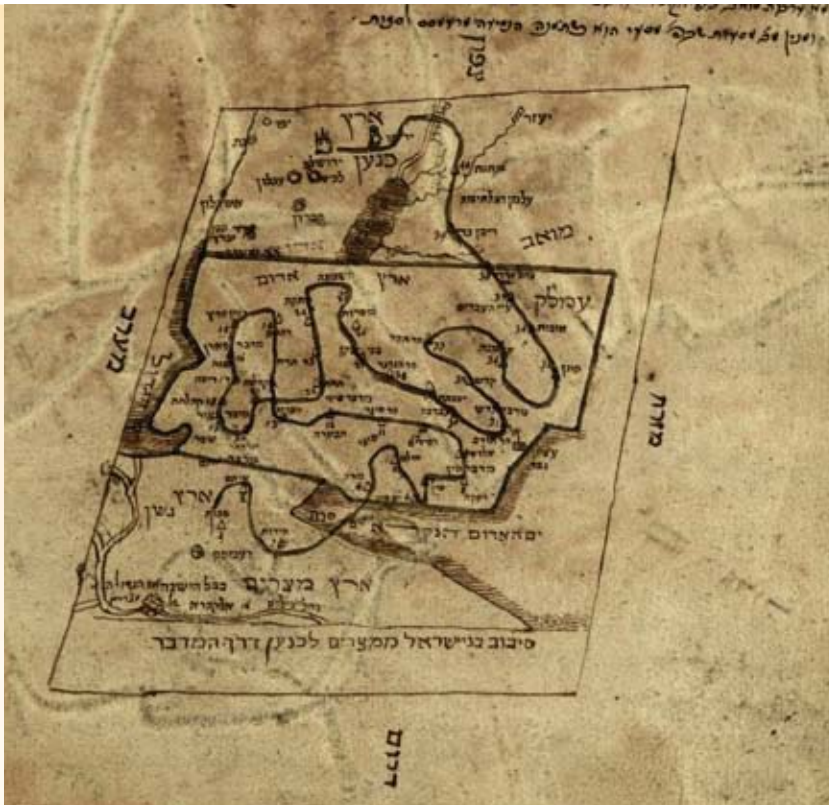

מפה יחידאית בין שני עולמות

שלמה מחלם
וספרו "חוג הארץ"

ריכב (בוני) רובין

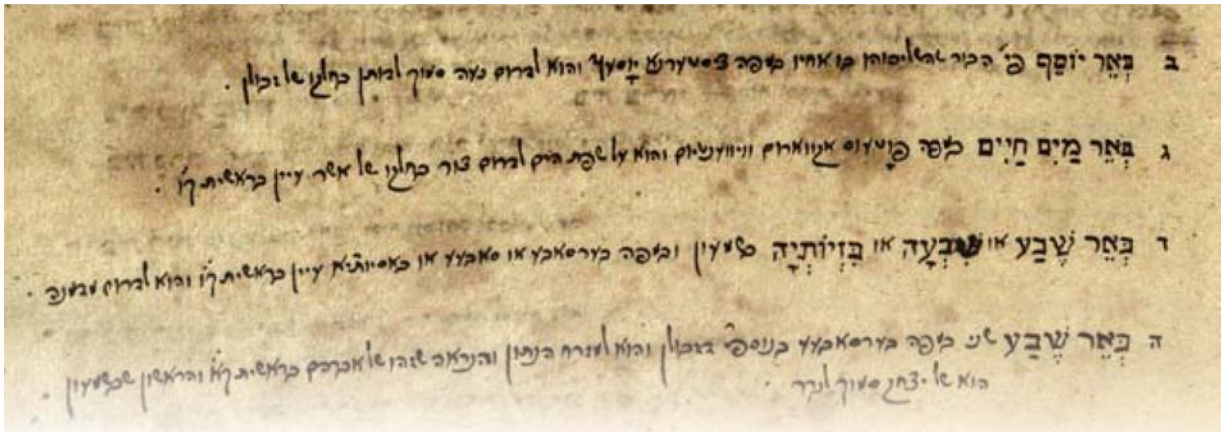

תוואי דרכם של בני ישראל ממצרים לכנען, "חוג הארץ"

לא מכבר רכשה הספרייה הלאומית כתב יד יחידאי ובו שני חיבורים של רבי שלמה מחלם, ככל הנראה בכתב ידו. החיבור הראשון, "עצי שטים", נדפס לפני שנים רבות; החיבור השני, "חוג הארץ" – המוקדש לארץ ישראל ולמקומות היישוב בה, נדפס לראשונה רק ב-1988. זוהי תוספת חשובה לאוסף המפות על שם ערן לאור שבספרייה הלאומית.

החכם מחלם

שלמה בן משה מחלם (1717-1781) נולד בזמושץ שבפולין, שבה פעל חוג משכילים ברבע השני של המאה ה-18. הוא שימש רב בחלם, בזמושץ ובבלוב. ב-1751 פרסם את ספרו "מרכבת המשנה" – פירוש למשנה תורה של הרמב"ם, שהביא לו פרסום ותהילה. ב-1777 עלה לארץ ישראל דרך איסטנבול ואיזמיר, שהה זמן קצר בטבריה ואז נסע לסלוניקי, ובה נפטר במגפה ב-1781. בצד לימוד התורה הוא העמיק בלימודי חול. בהקדמתו ל"מרכבת המשנה" סיפר כי למד והתמחה "בחכמת המספרים שלמים ושברים, וחכמת האלגברה ומופתי ההנדסה [...] בחכמת הגאומטריה והתכונה [...] בחכמת הטבע ומה שאחרי הטבע [מטפיסיקה]", ואף קרא לאחרים לעסוק במדעים: "והיא חכמתכם ובינתכם, לעיני העמים". גישה זו המשלבת לימוד תורה עם מדעים הייתה באותה תקופה נחלתם של מעטים, שזכו במחקר לתואר "מבשרי ההשכלה" או אנשי "ההשכלה המוקדמת". "חוג הארץ" מייצג את השקפתו של שלמה מחלם על ארץ ישראל ואת אהבתו אליה. בהקדמתו, הכתובה בלשון גבוהה ובהרזים, כתב שאם גם נצטר ממנו להגיע אל הארץ הוא הצליח לצפות בה מרחוק כמשה רבנו באמצעות מפה: "ואעמוד מרחוק על המצפה ואביט על מראהו במפה" – ולכן הוא "ציייר כל גבוליו ועריו במחוגה", וקרא לספרו "חוג הארץ". הפרק הראשון בספר הוא רשימה אלף-ביתית של שמות מקומות בארץ הנזכרים במקרא, מאבלה עד תרצה. בצד כל שם נכתב תיאור קצר של המקום לפי המקרא. הפרק השני דן ב"שלוש ארצות לביעור", סוגיה הלכתית המחלקת את הארץ לאזורים שונים לצורכי הלכות שמיטה. בפרק השלישי רשימה מפורטת של הערים לפי שבטים, המבארת את גבולות נחלות השבטים ואת עריהם על פי ספר יהושע. בפרק זה נכללו מפות של נחלות השבטים ומפה של הארץ כולה, ערוכה על פי נחלות השבטים. הפרק הרביעי דן בגבולות הארץ. הפרק החמישי עוסק במסעי בני ישראל, ואחריהם רשימת הערים בסדר אלף-ביתי, שבט אחר שבט. הפרק האחרון, "מערכת המפה השניה", דומה במבנהו לפרק הראשון וגם בו סדורים שמות המקומות בארץ בסדר אלף-ביתי, מאבנגדור עד פעור (שם נקטע כתב היד, שסופו אבד), אלא שהוא מבוסס על מקור אחר.

מקורות החיבור

בגוף החיבור אין רמז מפורש למקורות שעליהם הסתמך שלמה מחלם. לכאורה המקור העיקרי היו רשימות היישובים הנזכרים בספר יהושע בתיאור גבולות השבטים ונחלותיהם, ואותן השלים בשמות מקומות הנזכרים בספרי המקרא האחרים. אולם קריאת הערכים המתייחסים לשמות המקומות בארץ שבפרק הראשון חושפת מערכת של מושגים מוזרים שאינם עבריים. למשל "באר מים חיים במפה פוטעוס אקווארום וויווענטיום"; או "באר יוסף פי הבור שהשליכוהו בו אחיו במפה ציסטערנא יוסעף"; ולצד "יער אפריים" נכתב "סאלטום עפראים"; וכך במקומות נוספים. מושגים אלה הם למעשה שמות לטיניים בתעתיק המקובל בידיש, הכולל את האותיות אל"ף ועי"ן כאמות קריאה. כך נקבל את יער אפריים – Saltum Ephraim; את באר מים חיים – Puteus Aquarum – Vivantium; ואת בור יוסף – Cisterna Joseph. הערכים שלעיל ואחרים רומזים למפה לטינית שבה השתמש רבי שלמה, מפה שאותה ביקשנו לזהות.

בחינה השוואתית העלתה שהמקור לרשימה הראשונה הוא ספרו הנרחב של הכומר כריסטיאן ואן אדריכום (Christiaan van Adrichom) על ארץ הקודש, שראה אור ב-1590 וכלל מפה מפורטת של ארץ ישראל וסדרה של מפות שבטים. חיבור זה הוא מעין לקסיקון של שמות המקומות הנזכרים בכתבי הקודש, מאשר ועד זבולון (בלטינית, A-Z), הערוכים בכל פרק בסדר אלף-ביתי. ההשוואה המפורטת מעלה ששלמה מחלם העתיק ותרגם מחיבור זה ערכים שלמים והעבירם כמעט ללא שינוי מלטינית לעברית, ואף את מפותיו שרטט בעקבות מפות השבטים של ואן אדריכום.

שני ערכים יוצאי דופן עשויים לרמוז לתקופה הקצרה שבה חי רבי שלמה בטבריה: בערך "טריכי" – עיר השוכנת לחוף הכנרת – מצטט אדריכום את דברי ההיסטוריון הרומי סווטוניוס ואת דברי יוסף בן מתתיהו. שלמה מחלם התעלם מציטוט זה אבל ציין את העיר פעמיים, באות טי"ת ובאות תי"ו, ובשני המקרים גזר את שם העיר משמו של דג: "תאריכי ואולי הוא דג טרית והנה מין דג שקורין סארדעלא נקרא בלשון טריחיא". נראה שהערה זו נשענת על ידע בלתי אמצעי, וכאילו חוברת מול סירות הדייגים בחוף טבריה.

בחלקו האחרון של הספר מוצגת רשימה נוספת של שמות מקומות הקרויה "מערכת המפה השניה", ואף בה ניכרת השפעה ישירה של מפה לטינית. כך למשל, בערך "בית שאן בגבול יששכר במפה בעת'סאן אולים סקית'ופוליס" מסתתר הביטוי הלטיני Bethsan olim Schythopolis – בית שאן, לפנים

סקיתופוליס. קיימים ערכים נוספים שבהם נכלל תעתיק עברי של ערכים לטיניים מורכבים וארוכים, שבהם אין לעברית כפי שנכתבה כל משמעות. לדוגמה: "באר שבע חדשה בגבול יהודה במפה בערסאבע נוב'אחאבאר סאבא [באר שבע החדשה] ווערסאביום למז'ד של אנטיפטר"; או הערך "אכשף בגבול אשר הוא עכו במפה אקו אקי פטולעמאס ארקו אכ'שאף לדרום אכזיב" – שבו מזוהה עכו-פטולמאס עם אכשף המקראית ונמנים שמותיה בצורות כתיב שונות. השוואה למפות התקופה הכתובות לטינית הביאה לזיהוי המקור במפתו של מתאוס סויטר (Matthaeus Seutter), שנדפסה בשנת 1745 באוגסבורג שבגרמניה. במפה זו נכללו גם אתרים מן הברית החדשה ומהמקורות הקלסיים, ורבי שלמה נתן להם לבוש מקראי מלאכותי. כך נוצרו בני כלאיים מעניינים: הרודיון (Herodium) של סויטר הפך ל"חרודים"; אפולוניה (Apolonia) ל"הפלוני"; והיפוס, היא סוסיתא (Hippos) – ל"חיפוט".

משכיל יהודי בין שני עולמות

השכלתו הרחבה של רבי שלמה חשפה אותו לספרו המקיף של ואן אדריכום, למפתו של סויטר ולחיבורים אחרים. הוא השתדל להתאים את חיבורו לקורא היהודי בכמה דרכים: הוא השמיט לחלוטין אתרים לא מעטים הקשורים במסורות נוצריות; הצניע את משמעותם הנוצרית של אתרים אחרים; ושינה את משמעותם של שמות מקומות מסוימים מימי הבית השני, ימי ישו והשליחים, וייחס אותם למקומות הנזכרים לכאורה במקרא. למרות מאמציו נותרו ברשימותיו כמה אתרים נוצריים מובהקים. נצרת וכפר קנה שבגליל, אתרי המפתח לראשית פעולתו של ישו, הפכו יישובים סתם; גרגשה ממזרח לכנרת, שם גירש ישו את הרוחות הרעות ושילחן בחזירים, הפך ל"גרגשי במפה געראסא או גערגעסא מנוספים למנשה". אפילו גבעת הגולגותא, מקום צליבת ישו שעניי העולם הנוצרי נישאו אליו בכל התקופות, הפך להר סתמי בתחום שבט בנימין: "קלבריא במפה קאלאוואריא מ' ר"ל שם הר בבנימין".

"חוג הארץ" הוא חיבור גאוגרפי הניזון מאהבתו של מחברו לארץ ישראל, אהבה המשתקפת בניסיונו לעלות לארץ. הוא מבוסס על השכלתו הכללית הרחבה, על יכולתו לקרוא לטינית ועל התמודדותו עם מקורות נוצריים. בהיותו קשוב לקוראיו וכבול למסורת היהודית, השתדל המחבר להתאים את ספרו לקורא היהודי ולנקות אותו כמעט מכל רמז למקורות הנוצריים. רק מי שיכול היה לקשור את שני העולמות – הלמדנות היהודית וההשכלה הכללית – כמו שלמה מחלם, יכול היה לחבר ספר כזה.

לעיון נוסף

1. א' בריק, "ר' שלמה חלמא בעל 'מרכבת המשנה'", סיני, סא (תשכ"ז), עמ' 168-184.
2. ר' רובין, צורת הארץ: ארץ ישראל במפה העברית מרש"י ועד ראשית העת החדשה, (בדפוס).
3. "מפות ארץ הקודש", אתר אוסף המפות על-שם ערן לאור: jnu.huji.ac.il/dl/maps/pal/html